

Mittuniversitetet
MID SWEDEN UNIVERSITY

FRAMTIDSTRO

Skolkontextens betydelse för välbefinnande och skolframgång bland flickor på gymnasieskolans yrkessociala program

En forskningsrapport från projekt Framtidstro

Katja Gillander Gådin och Maria Warne
2018-02-28

Avdelningen för hälsovetenskap
Mittuniversitetet

Innehåll

Inledning	2
Bakgrund	2
Photovoice	4
Syfte och frågeställningar	5
Metod och genomförande	5
Deltagare	5
Genomförande	5
Etiska ställningstaganden	7
Datainsamlingsmetoder	7
Analys	7
Kontext	8
Resultat	8
Skolpersonalens syn på vad som påverkar gymnasieflickors skolgång och hälsa	8
Flickornas syn på vad som påverkar deras skolgång och hälsa	12
Att nå beslutsfattare - ett mål i photovoice	19
Diskussion	20
Vad har metoden photovoice tillfört?	24
Slutsatser:	25
Referenser	26

Inledning

Inom ramen för det pedagogiska utvecklingsprojektet "Framtidstro", finansierat av Specialpedagogiska skolmyndigheten, genomfördes en avgränsad del av forskning vid Mittuniversitetet. Forskarnas del bestod av 1) utbildningsinsatser för skolpersonalen i frågor som rör psykisk hälsa, psykosocial arbetsmiljö i skolan, genus och en utbildning i photovoice 2) en studie i en av klasserna på programmet där metoden photovoice användes av forskarna tillsammans med flickorna 3) vara stöd för de lärare som ville arbeta med photovoice och/eller andra former av visuella metoder och 4) följeforskning inkluderande utvärdering av måluppfyllelsen.

Personal på ett yrkessocialt gymnasieprogram på Wargentins skola i Jämtlands gymnasieförbund hade vid projektets start själva observerat problem kring flickors närvaro, skolgång och välbefinnande och initierat ett projekt som avsåg att skapa möjligheter för att fler elever ska ha förutsättningar att fullfölja sin utbildning och ha en handlingsberedskap att klara arbetslivet. Det är därför viktigt att ta del av lärarnas syn på vad i skolans miljö de anser är viktigt för flickornas psykiska hälsa, men framförallt viktigt att flickorna själva kommer till tals. Syftet med föreliggande rapport från forskarna är att redovisa preliminära resultat av de vetenskapliga frågeställningarna som legat till grund för forskarnas delprojekt. Utvärdering av måluppfyllelse och skolpersonalens erfarenheter av metoden photovoice presenteras i delrapporten "Framtidstro - utvärdering av ett skolutvecklingsprojekt inom gymnasieskolans yrkessociala program".

Bakgrund

Den psykiska hälsan – mätt i självrapporterade psykiska besvär – har ökat de senaste decennierna. Självrapporterade besvär så som ängslan, oro och ångest har ökat för pojkar och unga män (16-29 år) sedan 2012, och för flickor och unga kvinnor i samma åldersgrupp, men för dem har ökningen pågått sedan 2006. Unga flickor upplever generellt betydligt större problem än pojkar och cirka 50 procent av alla unga kvinnor 16-29 år uppger sig ha psykiska besvär (Folkhälsomyndigheten, 2016). Internationella kartläggningar visar en liknande utveckling även om vissa länder uppvisar andra förhållanden (Patton et al., 2012). Psykisk hälsa definieras i en WHO-rapport (World Health Organisation, 2012) som ett tillstånd av välbefinnande inom vilket individer kan realisera sina egna möjligheter, kan hantera den stress som ett normalt ingår i livet, kan arbeta produktivt och fruktbart och har möjlighet att bidra till hans eller hennes närmiljö.

En svensk studie visar att flickor på praktiska program upplever stress i högre utsträckning än de som går teoretiska program (Landstedt & Gillander Gådin, 2012). Både skillnaden inom gruppen flickor och skillnaderna mellan flickor och pojkar talar för att upplevd stress och andra psykosomatiska symptom, vara pressad av skolarbetet och trivas i skolan, har att göra med livsvillkor och yttre faktorer och att det därmed är möjligt att förändra. Skolan är en av de viktigaste arenorna för unga människors hälsa och kan påverka elevernas hälsa i både negativ och positiv riktning. Om det exempelvis förekommer diskriminering i skolan kan det påverka elevernas hälsa negativt (Carlerby, Viitasara, Knutsson, & Gillander Gådin, 2012; Nutbeam, Smith, Moore, & Bauman, 1993), medan skolor som arbetar hälsofrämjande istället har visats kunna bidra till elevernas hälsa och välbefinnande (Langford et al., 2015). Med utgångspunkt i att allt högre andel flickor upplever sin psykiska hälsa som otillfredsställande, och att det fortfarande saknas kunskap om varför, är det angeläget att låta flickorna komma till tals kring denna fråga.

Genom att utgå från ett hälsofrämjande perspektiv, att ha en salutogen (Antonovsky, 1991) utgångspunkt, blir fokus på vad som stärker en individs möjlighet att gå mot den friska polen på ett hälsokontinuum. Antonovsky (1991) studerade framförallt hur människor kunde uppleva hälsa, trots utsatthet på olika sätt. Han utgick från frågan om vad som förklarar en rörelse mot hälsopolen på kontinuumet, vilket benämndes generella motståndsresurser (GMR), och avsåg en egenskap hos en person, en grupp eller en situation som framgångsrikt stödde copingförmågan. På frågan om vad alla dessa generella motståndsresurser hade gemensamt blev svaret att de skapade mening; kognitivt, instrumentellt och emotionellt (Antonovsky, 1996). Människors förmåga att hantera stress är, utifrån den salutogena teorin, relaterat till i vilken mån de har en känsla av sammanhang (KASAM) och i vilken mån de finner världen begriplig, hanterbar och meningsfull (Antonovsky, 1991). Den viktigaste komponenten är, enligt Antonovsky, meningsfullhet, drivkraften i livet, att tro att livet har en mening.

Tidigare forskning om skolelevers hälsa har i huvudsak byggt på vuxnas definition och liten uppmärksamhet ägnats åt att eleverna själva ska delta i förändringsprocessen (Kalnins, McQueen, Backett, Curtice, & Currie, 1992; Simovska, 2004). Egumenovska (Egumovska, 2005) visar att genom att arbeta med en metod som baseras på tre nyckelteorier; empowerment, genuint deltagande och aktivt lärande, kan skolan utvecklas från ett moralistiskt förhållningssätt till eleverna till ett demokratiskt förhållningssätt. Empowerment eller maktmobilisering i arbetet för skolelevers hälsa förutsätter att eleverna blir aktörer i det förebyggande hälsoarbetet, dvs. att de själva definierar sina hälsoproblem, vad de mår bra av, bestämmer interventioner och har makt över förändringsarbetet (Kalnins et al 1992; Baum, 2003). Maktmobilisering kräver att vuxna betraktar elevens synpunkter och upplevda behov som giltiga och accepterar de ungas kompetens att fatta beslut i hälsofrågor. För att arbetet ska bli framgångsrikt behövs medvetenhet om hur skolan bidrar till genuskonstruktioner och om hur genusregimen ser ut i skolan. Vidare behöver modeller utarbetas som placerar

flickors och pojkars hälsa i ett bredare, socialt sammanhang. Maktmobilisering anses vara en av grundstenarna i hälsofrämjande arbete, så även inom skolan (WHO, 2001; Clift och Jensen, 2005).

En av de metoder som kan användas för att öka elevers maktmobilisering och delaktighet kallas photovoice.

Photovoice

Photovoice är en deltagarorienterad aktionsforskningsmetod och det innebär bland annat att forskaren deltar tillsammans med andra i lösningen av praktiska problem och att deltagarna även deltar i hela eller delar av dataanalysen. Photovoice är ett effektivt verktyg för individuellt deltagande, engagemang i närmiljön och främjande av en reflekterande och kritisk dialog (Wang, 2006). Metoden är utvecklad av Wang & Burris (1994, 1997) och har sin grund i feministisk teori, kritiskt medvetandegörande (Freire, 2000) och "community photography" samt utvecklad utifrån erfarenheter från ett arbete med kvinnor i Yunnanprovinsen i Kina.

Metoden har i många fall lett till ökad förståelsen av olika gruppers behov men också lett till ökat engagemang bland grupper och individer att engagera sig och främja hälsofrågor och hälsofrämjande aktiviteter i skolor, bostadsområden och närsamhällen (Catalani & Minkler, 2010). Genomgång av de olika studierna visar också att en hög grad av deltagande förutsätts för att nå alla av de tre målen för photovoice: 1) Att möjliggöra för människor att dokumentera och skildra sin vardag; 2) Att främja en kritisk dialog och kunskap om individuella och grupprelaterade styrkor och angelägenheter i närmiljön och i kommunen; 3) Att nå beslutsfattare (Wang & Burris, 1997).

Som framgår av ovanstående är photovoice mer än en datainsamlingsmetod – den är en praktisk metod för att öka målgruppens empowerment och även kunskap om demokratiska processer. Metoden är prövad i flera länder bl.a. USA, Kanada och Kina och i Sverige i ett avhandlingsarbete med fokus på elever i gymnasiets yrkessociala och individuella program (Warne, 2013).

I den föreliggande studien har personal på en skola med ett yrkessocialt gymnasieprogram själva observerat problem kring flickors närvaro, skolgång och välbefinnande och initierat ett projekt som avser att skapa förutsättningar för att fler elever har förutsättningar att fullfölja sin utbildning och ha en handlingsberedskap att klara arbetslivet. Det är därför viktigt att ta del av lärarnas syn på vad i skolans miljö de anser är viktigt för flickornas psykiska hälsa men framförallt viktigt att flickorna själva kommer till tals.

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet var att få fördjupad kunskap om den skolkontext inom vilken flickors psykiska välbefinnande och skolframgång formas.

Frågeställningar:

1. Vilken syn har skolans personal på kritiska/avgörande faktorer i skolans miljö för flickors välbefinnande och skolframgång?
2. Vad ser flickorna som kritiska/avgörande faktorer för välbefinnande och skolframgång?
3. Vilka likheter och skillnader finns mellan skolpersonalens och flickornas syn på dessa faktorer?

Metod och genomförande

Deltagare

Deltagare i projektet har varit skolpersonal som arbetar med elever på de yrkessociala programmen på Jämtlands gymnasium Wargentin och de flickor gick andra året på restaurang- och livsmedelsprogrammet. Samtliga i personalen, 11 lärare och 4 annan skolpersonal deltog vid projektstarten. Av eleverna var det 12 flickor som erbjöds att delta i forskningsdelen av projektet och tio som tackade ja.

Genomförande

Skolpersonalen

Lärare och annan personal (kurator, specialpedagoger, rektor) vid det yrkessociala programmet deltog på utbildningsdagarna där forskarna presenterade forskning om skolelevs hälsa, genus och hälsa samt metoden photovoice.

Vid två workshops fick personalen genomföra övningar för att lära sig metoden. Till den första fick de uppgiften att fotografera och ta med fem bilder som visade vad de upplever som betydelsefulla faktorer för sin egen psykosociala och/eller fysiska arbetsmiljö. De skulle också skriva en kort berättelse till två av de fem fotografierna om varför de tog bilderna och vad de handlade om. De andra tre bilderna berättade de om direkt under workshopen. Vid den andra workshopen fortsatte diskussionerna om bilderna, de gjorde en utställning utifrån sina teman som besvarade frågeställningen och vi diskuterade metoden tillsammans. Syftet var att skolpersonalen skulle lära sig metoden och att de sedan skulle kunna använda den i sina egna klasser.

För att ytterligare träna på metoden och för att öka kunskapen om förutsättningarna för att främja flickors skolgång och hälsa fick de genomföra ytterligare workshops. Till nästa workshop fick de ta fem fotografier på vad de tänkte påverkar gymnasieflickors välbefinnande, trygghet och framtidstro med fokus på sådant som är skolrelaterat och som gäller för deras egna elever på programmet. Även denna gång tog de fram teman, gjorde en utställning och diskuterade erfarenheterna av metoden.

Eleverna

Klassen som valdes ut för deltagande i forskningsdelen hade 12 flickor och tre pojkar. Det bestämdes att samtliga elever i klassen skulle ingå i grupper som arbetade med photovoice, men bara de flickor som ville delta i grupper tillsammans med forskarna ingick i forskningsprojektet. Pojkarna i klassen och två av flickorna som inte ville delta i forskningsgrupperna hade sina träffar/workshops tillsammans med sina mentorer.

Vid första träffen med eleverna gavs en introduktion till arbetet med photovoice, vad det innebar och de fick med sig ett informationsblad. De fick också information om fotografering och etiska frågor kopplade till bilder och foton. Eftersom hela klassen skulle göra samma sak fick alla i uppgift att till nästa träff ta ett fotografi på något som får dem att känna sig starka. Det blev som en introduktion och de fick pröva på vad det innebar att ta ett fotografi som de sedan diskuterar det med de övriga i sina grupper.

De flickor som valde att ingå i forskningsdelen delades in i två grupper, fem i varje grupp. Efter övningen med frågan om vad som gör dem starka fick de i uppgift att ta 3-5 fotografier som besvarar frågan: *Vad är viktigt för att må bra och klara skolan?*

Forskarna träffade därefter grupperna vid sju tillfällen där flickorna diskuterade sina bilder och arbetade fram teman som de såg framträdde i diskussionen av fotografierna. Inför den tredje träffen fick de i uppgift att komplettera med fotografier som fokuserade på vad som gör dem trygga. Fotografier och texter gjordes till en utställning som presenterades för samtliga i personalen kopplade till programmet samt de elever som inte deltog i forskningsdelen.

Som uppföljning efter utställningen träffade vi både grupperna flickor samtidigt och diskuterade dels hur de uppfattade att arbeta med metoden men också hur de ville att arbetet ska tas vidare för att kunna nå det tredje steget i photovoice, dvs. att nå beslutsfattare. De utsåg oss forskare att förmedla sina förslag till personalen och rektor då ingen av dem ville representera gruppen som helhet.

Under den period som arbetet pågick lämnade två av flickorna gruppen. Den ena bytte skola och den andra slutade av andra orsaker.

Etiska ställningstaganden

Flickorna fick muntlig och skriftlig information samt fick bekräfta i samtyckebrevet att de tagit del av om de önskar delta i studien. För att ge möjlighet till betänketid och frågor skedde informationstillfället och underskrift av samtyckebrevet inte vid samma tillfälle. Samtyckebrevet innehåller information om deras rättigheter som forskningsdeltagare. Eftersom samtliga deltagare var 15 år eller äldre ansågs de själva kunna ta ställning till deltagande. Projektet är godkänt av etisk kommitté (2016/186-31Ö).

Datainsamlingsmetoder

Datainsamlingen skedde genom inspelning av diskussionerna vid workshops, fokusgrupper, deltagarnas bilder och posters samt forskarnas observationer och anteckningar. Vi använde metoden photovoice både som datainsamlingsmetod för ökad kunskap om faktorer som kan påverka flickors framtidstro, välbefinnande och trygghet och som metod för att arbetet också skulle kunna leda till någon form av förändring på organisatorisk nivå.

Analys

Photovoice kan kombineras med andra kvalitativa metoder för vetenskaplig analys. I och med att deltagarna är med i processen och skapar teman utifrån sina diskussioner av fotografierna och frågeställningarna är de delaktiga i analysen. Forskarna använder både deltagarnas teman och gör egna utifrån analyser av det totala insamlade materialet. Med utgångspunkt i participatorisk aktionsforskning, där både deltagare och forskare är aktiva, blir vår vetenskapsteoretiska utgångspunkt konstruktivistisk, att kunskap om världen konstrueras med utgångspunkt i hur deltagare och forskare ser och tolkar denna värld.

Den participatoriska ansatsen i projektet gör att analysen använder data från workshops, fältanteckningar, fokusgruppsintervjuer och observationer för att utveckla kategorier och teman som kan besvara projektets frågeställningar. Analysen av kategorier och teman kommer följa en teknik utvecklad av Tesch (1990) och använd tidigare av forskare som använt en participatorisk ansats (t ex. Moletsane, Mitchell, & Lewin, 2015; Mitchell & De Lange, 2015). En sammanfattning av de olika stegen i analysen är : 1) Att få en känsla för helheten 2) Börja analysen med ett dokument som kategoriseras utifrån frågan Vad handlar detta om? 3) Att fortsätta med samtliga dokument och börja skapa kluster. 4) Ge de olika grupperingarna olika koder och bestämma om de är relevanta för forskningsfrågan 5) Skapa beskrivande ord och skapa kategorier, som kartläggs utifrån hur de relaterar till varandra 6) påbörja en preliminär analys. Leta efter gemensamheter, egenheter, motsägelser och information som saknas. Ifrågasätta om kategorierna är för lika, för begränsade eller överlappar. 7) Utkristallisera vad i kategorierna och teman som kan bedömas vara ett vetenskapligt resultat.

Photovoice har i vår studie använts både som en datainsamlingsmetod och en metod för delaktighet som syftar till att kunna leda till förändringar på organisatorisk nivå i skolan.

Kontext

Östersund är en mellanstor stad i Jämtland med 62500 invånare i kommunen, varav cirka 40000 i de centrala delarna. Gymnasieskolan drivs av Jämtlands Gymnasieförbund som är ett kommunalförbund vars uppdrag är att tillhandahålla och ansvara för medlemskommunernas gymnasiala utbildningar. Medlemskommunerna är Bräcke, Krokom, Ragunda, Åre och Östersund. Förbundet har anläggningar på sju olika orter. Wargentin är den största skolan och har, efter en sammanslagning 2015 med Palmcranzskolan, över 2000 elever och omfattar geografiskt ett helt kvarter i de centrala delarna av Östersund. Skolan rymmer efter sammanslagningen fler yrkesförberedande program än tidigare, exempelvis Hotell och turism (HT) samt Restaurang och livsmedel (RL). Många elever kommer från byar långt från Östersund, några orter ligger på 24 mils avstånd. Därför bor många av eleverna ensamma eller med några andra ungdomar i lägenheter i Östersund och åker endast hem över helgerna eller ännu mer sällan.

Resultat

Resultaten och analyserna av materialet får i nuläget betraktas som preliminära och kan därför komma att modifieras i det fortsatta arbetet med att skriva vetenskapliga artiklar. Nedan redovisas först skolpersonalens syn på vad i skolan som kan påverka gymnasieflickors skolgång och hälsa på ett yrkessocialt program och därefter hur flickorna själva besvarar frågan. Analys av skillnader och likheter i uppfattningar finns under diskussionsavsnittet.

Skolpersonalens syn på vad som påverkar gymnasieflickors skolgång och hälsa

Lärarnas teman de själva tagit fram tillsammans med en analys av diskussionerna i deras workshops har givit upphov till nedanstående nio teman.

Vertikal och horisontell helhetssyn

Ett av de teman som en av grupperna tog fram hette Plantskola för alla. De menade att man måste se alla som finns i skolan som en helhet. Skolan ska vara en plats för elever att växa i, men de diskuterade också betydelsen av att det också finns möjligheter för lärare och annan personal av få växa, få kompetensutveckling och gärna individualiserad sådan utifrån vad var och en behöver mest. De menade att om lärare

får kompetensutveckling och också en god arbetsmiljö så att de mår bra har de möjlighet att skapa en bättre miljö för eleverna. Lärare som på olika sätt får uppmuntran ansågs ha större möjligheter att orka med sitt arbete och att uppmuntra elever.

En annan form av helhetsperspektiv kom till uttryck genom "från jord till bord", dvs att det pedagogiska arbetet ska präglas av att eleverna får uppgifter som gör att de själva får följa en process från början till slut t ex genom "att vi önskar att vi har en restaurangutbildning där vi är förankrade i var råvarorna kommer ifrån. Och hur grejer växer och hur den som odlar lever och hur saker blir till. "

Ett vertikalt helhetsperspektiv formulerades genom idén att de äldre eleverna ska vara mentorer och få berätta för de yngre eleverna vad de har lärt sig. Då kan de yngre eleverna ge de äldre en känsla av att de kan och har lärt sig saker och de yngre får kunskaper genom de äldre elevernas erfarenheter.

Skolpersonalen diskuterade även hur elevernas hälsa kan påverkats av hur deras tidigare skolerfarenheter har varit. De menade att om en elev har upplevt skolmisslyckanden tidigare och fått en syn på skolan som är negativ bär de den upplevelsen med sig. Fler lärare menade att det är viktigt att arbeta med detta och visa eleverna att "skola" kan vara något annat.

Ledning och organisationsstruktur

Lärarna lyfte fram betydelsen av att ha en effektiv organisation så att det inte behövs en massa onödig tid att organisera aktiviteter för att det inte finns ett tydligt informationsflöde i skolan. Planeringen av de pedagogiska aktiviteterna tyckte de skulle underlättas om det fanns kunskap om de olika enheterna på skolan, vilka resurser som finns, men det betyder också att det behövs mer samverkan mellan olika program på skolan för att alla ska känna till varandra. Lärarna såg också betydelsen av att få tydliga direktiv från ledningen eftersom det annars kunde ge upphov till konflikter i arbetsgruppen.

En del av ledningens möjlighet att påverka organisationen och det pedagogiska arbetet sågs vara framförhållning, t ex att datum för olika aktiviteter skulle ges i tid.

Samverkan i arbetslaget

Eftersom många av eleverna har neuropsykiatriska diagnoser ställer det specifika krav på lärare idag. En av frågorna som kom upp var osäkerheten kring vilken roll de har som lärare och vilken roll elevhälsoteamet ska ha när det gäller elevernas hälsa. "Ska jag koncentrera mig på det jag är bra på, det finns ju andra som är bättre än jag på mina svagheter. Vad har vi för roller? Ska vi ha alla roller själva eller ska vi dela upp det?"

På samma sätt som att kompetensutveckling och en bra arbetsmiljö för lärarna påverkar både deras egen och elevernas hälsa såg de betydelsen av ett bra samarbete i det egna arbetslaget. De diskuterade vinsterna med att ha kunna ta stöd i arbetslagets erfarenhet och kunskap, att lärarna stödjer och är positiva mot varandra och att det finns en samsyn på den pedagogiska verksamheten och på eleverna. De såg den negativa konsekvensen om det är konflikter inom arbetslaget och om man konkurrerar med varandra i stället för att samarbeta. De efterfrågade också att träffarna med arbetslaget ska vara effektiva.

Ett exempel på vikten av samsyn handlade om förhållningssättet till mobilanvändning. De ville ha en bestämd policy för mobilanvändning så att det är lika för alla, och att de får stöd för det beslut som fattas. Samtidigt komplicerades detta av att undervisningen i de olika ämnena är så olika. I vissa ämnen är mobilen ett bra pedagogisk verktyg, menade några lärare, menad andra endast såg den som ett störningsmoment.

Eleversperspektiv och läraren som promotor

Även om lärarna ofta pratade om elever som ett kollektiv såg de betydelsen av att den enskilda läraren hade bra relationer med de individuella eleverna. Det kunde handla om betydelsen av att utgå från elevernas förutsättningar, att se dem som individer, att lita på eleverna och förstå deras olika rädslor. Lärarna upplevde att många av eleverna har ett dåligt självförtroende.

Men de såg också sin betydelse i förhållande till att de måste våga pusha och ställa tydliga krav och förväntningar på eleverna. De såg sin betydelse när det gäller att få elever att våga sådant de inte vågat tidigare, att de ska kunna få en möjlighet att växa genom att gå utanför ramarna och att "hoppa från hopptornet" och samtidigt skapa förutsättningar för dem att lyckas, och gärna att eleverna får lyckas tillsammans, så att de kan få uppleva den positiva känslan. En lärare kan enligt dem skapa både glädje, lust för lärande och mod.

Bedömningar som ohälsfaktor

Även om lärarna förstod betydelsen av att ha betyg framfördes också synen att betyg i sig kan motverka lärande. Att kravet på ständiga bedömningar av eleverna motverkar trygghet. I det sammanhanget diskuterades också diagnostisering av elevers problem som ett hinder och i stället förordades ett fokus på elevernas möjligheter i stället för på deras eventuella tillkortakommanden.

Ett annat problem med bedömningar handlade om att vissa elever kan ha gjort en stor prestation utifrån sina egna förutsättningar men att det inte uppmärksammas för att betyget ändå blir lågt. Det fanns också ett ifrågasättande av om skolans mått på kunskap mäter faktisk kompetens och vad det kan göra med en elev. De trodde till och med att vissa elever skulle må bättre av att inte vara i skolan alls. Lärarna diskuterade även vikten av att ge eleverna feedback på skolarbetet, och tydliggöra att deras prestation är en sak och vilka de är som personer en annan.

Aktiviteter och att vara i naturen

En av de faktorer lärarna lyfte fram som viktiga för elevernas skolframgång och hälsa var betydelsen av att ha aktiviteter och ett exempel på det var att vandra i fjällen eller att paddla kanot. Att alla i gruppen är med vid en större aktivitet såg de kunna leda till ökad trygghet och bra relationer inom gruppen, men också till en stolthet i yrket i de fall aktiviteten var programspecifik. Naturen sågs som en pedagogisk miljö som borde användas i långt större utsträckning än som görs nu. I det sammanhanget uppmärksammades elevers olika villkor och möjligheter att delta i aktiviteter eftersom det kan krävas resurser i form av rätt kläder för att vistas i naturen och betydelsen av att skolan då kan kompensera för de som inte har resurser hemifrån.

Samhällets ideal och elevers utsida och insida (identitet)

Det enda temat som skolpersonalen lyfte som hade ett direkt fokus på att det var flickor som det övergripande projektet hade i fokus handlade om samhällets ideal och att det kan leda till missnöje med det egna livet. De såg t.ex. risk med "bloggerskor som bara visar att allt är lyckligt och så bra. Att de är vackra, snygga, vältränade". Läraren tyckte att de hade en jättestor uppgift att tala om för dem att "man duger faktiskt som man är och man behöver inte få det här ytliga livet för att kunna njuta och vara en bra människa."

Men diskussionen om insida och utsida handlade inte bara om utseende och missnöje utan också om vad betygen och att "man kan ju bli lurad av en bild och tro att ... att allt är bra fast det är fullständigt kaos inuti. Och att man kan känna sig otillräcklig. Jag vill att hon ska kunna känns sig nöjd både på insidan och på utsidan när hon slutar här."

Positiv, meningsfull och trygg lärandemiljö.

Ett omfattande tema i en av grupperna handlade om hur skolan ska göra för att skapa en positiv, meningsfull och trygg lärandemiljö, det vill säga det var den pedagogiska miljön som hamnade i fokus. Det handlade t ex om positiv feedback där eleverna förmågor fokuseras och att tyngdpunkten borde handla om om vad de kan och vad de

kan arbeta mer med och inte bara fokusera det negativa "så att det inte bara blir 'det här har du inte gjort och det där har du inte gjort heller' och ...". I diskussionen om vikten av att ha ett positivt bemötande och att ge feedback enskilt framhölls det att det var viktigt för alla elever. "Du behöver inte vara F- eller A-elev, du kan vara vilket som."

En annan aspekt av en positiv lärandemiljö handlade om att elever ska bli sedda, att de ska få uppgifterna förklarade för sig så att de förstår den och att de också då ska få en utvärdering på det så att det hela känns meningsfullt.

En enad klass

Ett tema som diskuterades under framförallt en workshop var vikten av att goda relationer i klassen både relationen till läraren och elever emellan. En lärare säger:

"På HT/RL så är det väldigt avgörande för vilka dom får som lärare. Kommer man överens, ja då kan dom tycka att det är kul med kvantfysik och så jobbar dom och det går jättebra. Om man inte kommer överens så skulle man kunna ha en kurs i godisättning, dom kommer ändå inte att få godkänt för dom tycker inte att det var något roligt."

När det gäller relationerna mellan eleverna vill lärarna inte att subgrupper ska uppstå. De uttrycker en risk att någon mindre elevgrupp då sätter normerna i klassrummet och att fokus på blir på sociala relationer istället för kunskapsinhämtning och måluppfyllelse. "Det blir lite väl mycket socialt samspel i lektionstiden".

Flickornas syn på vad som påverkar deras skolgång och hälsa

De tio teman som redovisas är de som flickorna arbetat fram gemensamt i grupperna och som de ville att forskarna skulle presentera för lärarna och styrgruppen för projektet. Dessa var: Skolaktiviteter, Framtidstro, Familj och vänner, Fritid, Styrka, Energi, Frihet från yttre krav, Bra lärare, (O)-trygghet, och Återhämtning. Dessa ville de sedan ha en fortsatt diskussion om.

Skolaktiviteter

Det tema de ville börja att arbeta med var Skolaktiviteter. Att ha något att se fram emot i skolan upplevdes viktigt och det kunde handla om både kortsiktiga och långsiktiga aktiviteter och ger skolrelaterade studiebesök som exempel. "Bara göra nåt som man ser fram emot, som typ 'om en månad ska vi göra det här', gud vad kul, då blir man mer såhär...peppad." De ville ha framförhållning till det de ska göra, särskilt om det

är en stor aktivitet. Några tyckte det är helt okej att det uppstår oväntade aktiviteter också, medan andra inte trodde att det skulle fungera i deras klass.

De vet att aktiviteter kostar pengar men föreslår utflykter som innebär att vara ute i naturen, t ex vandra eller åka slalom, bara det är något roligt, "vad som helst," något som de upplevde kunde bryta monotoni och ger variation.

När flickorna sammanfattade vad aktiviteter kunde innebära för dem sade de att det skapar bättre relationer, påverkar stämningen i klassen, att man kommer varandra närmare, att det blir roligare, att de har nåt att se fram emot, att de jobbar bättre och att de blir mer motiverade.

Framtidstro

Ett sätt att klara av skola kan vara att tänka på allt man kan göra efter skolan, antingen efter att skolarbetet för dagen är avklarad, eller att tänka på tiden efter gymnasiet och drömma om sådant man kan göra när man är klar "för skolan är ju inte för evigt". Tanken på att få arbete efter gymnasiet och kanske arbeta i ett annat land kunde få motivationen att hållas vid liv och att stå ut. Att ha långsiktiga mål och tänka att det man gör nu är en investering för framtiden och jobb kunde vara motiverande.

Flickorna hade sina mål som de vill nå, men det fanns de som var oroliga för slutprovet och att de då inte skulle klara sig så att de fick examen. "Ja, men det där började man stressa upp sig för redan i ettan". En av de saker de lyfte fram i förhållande till sina uppgifter var att de var fragmenterade, dvs att de inte riktigt fick slutföra något..."man blir satt på en massa olika ställen och då blir det såhär att ...nu har vi lärt oss att skala potatis...och nu har vi lärt oss att göra glass...nu kan vi hacka...men man får liksom ingen helhet i någonting, känns det som."

Förutom oron över att inte klara skolan kände flickorna oro att inte få en ekonomi i framtiden som gör att de inte kan försörja barn och familj. De ville också, med tanke på sitt vuxenliv, lära sig mer om vardagliga saker som hur man betalar räkningar, att skriva ett CV och hur man gör om man vill arbeta utomlands. "Ibland tänker man bara att allt kommer gå åt helvete", som en flicka sade, men genomgående var det inte sådana negativa framtidsutsikter som lyftes.

Frihet från yttre krav

En diskussion handlade om varför tjejer rapporterar mer psykisk ohälsa än killar och flickorna gav fler exempel på olika normer för tjejer och killar generellt. Samtidigt som de konstaterade att tjejer har bättre resultat i skolan är killar upplevde de att "Det känns som att det är en högre press [på tjejer] såhär, du måste vara duktig, du måste vara bäst....allting sånt där. "

Det kände höga krav att klara skolan och ha bra betyg, för att de är tjejer, samtidigt som de lyfte fram betydelsen av kraven på utseende. "Man har ju liksom målat upp för sig att man ska se ut på ett visst sätt...och då kan man bli deprimerad om man inte ser ut som idealet...." En förklaring de hade var att medier har betydelse men också att tjejer ställer krav och "läxar upp varandra". De beskrev den tävling som kan finnas mellan tjejer om att se ut på ett visst sätt, men också att det har betydelse vilka kläder man har och den status vissa märken kan ge. Att gå ett yrkessocialt program innebar enligt dem att det fanns andra normer än vad som gäller för tjejer på teoretiska program. De trodde inte att alla lärare är medvetna om den statushierarki som finns mellan elever på olika program.

Flickorna diskuterade de krav de uppfattar som tydliga i vardagen såsom krav på att lyckas i skola, att se ut på ett visst sätt, att träna och att det finns en förväntan på att tjejer ska vara bättre. De kopplade det till samhällets normer där "tjejer får lägre lön än killar, för det blir den här idén om att en kvinna måste jobba hårdare för att nå...lika mycket som en man....En kvinna får 82 procent av mannens lön....Kvinnor måste jobba hårdare för att få samma lön....."

De uppfattade att tjejer måste ha högre betyg än killar för att få samma lön och att de därför måste kämpa mer.

Under temat frihet från yttre krav hamnar också diskussionen om att det inte ska spela någon roll "hur man än ser ut, hur man pratar och vart man än kommer ifrån, eller vad man har för religiösa, politiska tankar eller åsikter, hur man är sexuellt lagd.." men samtidigt konstateras att den som är drabbad av mobbning blir ännu mer drabbad när skolan går in och försöker ingripa. Figur 1 visar hur ett fotografi är taget för att åskådliggöra betydelsen av att alla ska få vara olika och bli accepterade för den de är.

Figur 1. Fotografi på pumpor som åskådliggör betydelse av att få vara olika.

Styrka

Flickorna lyfte fram betydelsen av att få beröm och se det positiva i eleverna och i klassen som sådan. De var kritiska mot generella negativa omdömen om klassen och att tala om allt dåligt som sker i klassen utan att lyfta sådant som är positivt. De beskrev också den negativa erfarenheten av att anklaga klassen generellt för något som alla visste egentligen handlade om ett fåtal elever, elever som kanske inte ens var närvarande, när de övriga fick skäll. "...men då handlar det om *en* person, vad den personen ska förbättra, då kan man inte samla till ett möte och säga 'det är jävligt dåligt i er klass' för att en person gör det här, och de som inte går på idrotten och inte kommer på mötet, då är det ju de som inte kommer på idrotten som ska lyssna på varför det är viktigt...".

Flickorna hade konkreta förslag på hur man kan lägga upp en diskussion med klassen. .."man börjar med att säga ' hej, ni är en jättebra klass', det här är det som är bra, det här är det som är dåligt, det här är hur vi ska förbättra det, nu tar vi tag i det här, skriv gärna hur ni vill ha det.". Flickorna förstår att lärare/skolpersonal måste säga till när något är fel, men är samtidigt kritiska till kollektiv bestraffning.

Konsekvenserna av att lärare ser dem som en grupp "som bara är dålig" är att de känner att de blir stressade och antingen "jobbar ihjäl sig för att visa att man ÄR bra, eller så struntar man i det helt 'för vem fan bryr sig, de tycker inte att jag är bra ändå'... man tappar liksom hoppet..."

Styrka kan de också uppleva om de får individualiserad undervisning och att kraven de har på sig är anpassade till deras egen ambitionsnivå.

Bra lärare

En lösning de ser på yttre krav är att lärare ska se dem mer som individer men också att de ska kunna se elevers individuella variationer och förstå att samma elev kan ha bra och dåliga dagar.

Att lärare är positiva sågs som viktigt och "[lärare] ger alltid beröm, han sätter alltid en massa plus... det här var du relativt bra på..."

En bra lärare är en som ger tydlig information om vad de ska kunna inom ett ämne, vad som krävs och en tydlig struktur. "Det här ska ni kunna, och det här är absolut inte relevant".

En bra lärare ska lita på eleverna och ett exempel på en situation som drabbade en elev var när hon för en gångs skull ha förberett sig väl för ett prov och sedan blev anklagad för att ha fuskat. Då får lärares negativa förväntningar på eleverna negativa konsekvenser.

Rättvis är ett återkommande positivt omdöme om en bra lärare, en som behandlar alla lika. De upplevde att lärarna delar in eleverna i A-barn och F-barn och att de är snällare mot de elever som är duktiga i skolan och får höga betyg.

Andra synpunkter på en bra lärare var att de ska vara roliga, snälla, att ge frihet att göra skolarbetet på distans om man klarar det och att en lärare kan förklara på ett bra sätt.

Familj och vänner

När det gäller familjeförhållanden tänker de att det inte finns så mycket som skolan kan hjälpa till med att förändra, t ex om ett syskon mår dåligt eller om man har ett syskon som blir mobbad, "det påverkar hela familjen och släkten". Men positiva upplevelser tillsammans med en eller flera familjemedlemmar kan ge glada minnen som de kan plocka fram under en skoldag och göra att de orkar lite till. Om skolan känns jobbig kan det vara skönt att veta att "det finns ett hemma". Även om det upplevdes viktigt att ha någon att prata med på skolan om de skulle behöva t ex skolsköterska eller kurator, är det viktigt att det finns andra att vända sig till, "alltså att alltid ha nån utanför skolan som betyder mycket för en, som man kan prata med."

Vänner är också viktigt för att må bra och "man måste ha bra kompisar för annars går det åt helvete. Det blir så himla ensamt och tråkigt. "... Det behöver inte vara en jättebra kompis, bara man har någon som man kan vara med." Även kärlek upplevdes som "asviktigt".

Energi

Att äta tillräckligt med frukost sågs som viktigt för att må bra och klara skolan, trots att det var många som inte tog sig tid eller som tyckte att de inte kunde äta så mycket direkt på morgonen. En lösning på det tyckte de var att det serveras frukost på skolan.

Eftersom många inte åt frukost och det var för korta raster för att hinna till fiket upplevde de att de fick problem med koncentrationen för att de var hungriga. Äta i klassrummet är inte tillåtet, och "vi borde i alla fall få ha med oss ett äpple in på lektionen...men inte ens det...". Även här har de drabbats av kollektiv bestraffning eftersom det var några elever i klassen som inte kunde plocka undan efter sig och då gäller regeln alla. De har dock utvecklat strategier för att få i sig energi snabbt genom att ha reserver i skåpen, t ex godis och läsk. Då kan de orka arbeta en stund till.

Storleken på skolan gör att det är trångt i matsalen under lunchrasterna och det kan ibland vara svårt att få en plats att äta på, att hinna äta tillräckligt och eftersom det är så många elever på skolan vill de ha en kompis med sig så att de inte känner sig ensamma. Flickorna går ett restaurang-och livsmedelsprogram och är medvetna om

att bra mat är viktigt för att orka och ge energi, att det är varierande och nyttigt, men de är generellt missnöjda med det som serveras i skolans lunchmatsal.

De diskuterade inte bara energi i form av föda utan även betydelsen av att ha bra sömn. "Om man pluggar typ till fyra på natten då går det inge bra nästa dag." Att få lite sömn kunde också bero på att de var stressade för något de skulle göra i skolan så att de inte kunde sova.

Fritid och återhämtning

De upplevde att fritiden gjorde att de orkade med skolan. "Man behöver fritid, annars kommer skolan gå åt helvete. Man kan inte tänka plugg, plugg, plugg, plugg, man måste göra andra saker också." Diskussionerna handlade dels om att koppla bort skolan men också att koppla av från skolan.

Många av flickorna bodde i egna lägenheter under veckorna och åkte hem till sina byar på helgerna. Där var det naturen som lockade och där kunde de hämta kraft och komma ut och rensa tankarna. De hade också behov att komma till familjen och bara vara hemma och slappna av, och de tyckte att det var värt att åka hem trots att det kunde ta många timmar att resa hem och att det ibland bara kändes som att de bara var hemma och vände.

För att må bra och klara skolan "måste man få hämta energi och skola är skola...när man kommer hem måste man få göra annat". De tyckte att det borde fungera likadant som när man har ett arbete, att man är ledig när man kommer hem, att tiden i skolan ska räcka. "Att få saker gjort på skolan eller får välja vilken tid man vill arbeta."

Återhämtning, då de kopplade av från skolan, kunde innebära att lyssna på musik, vila och göra ingenting eller hålla på med någon sport, att vara med i en idrottsförening. Att ha fritidsintressen ansågs kunna ge avkoppling, men också ge inspiration och möjligheter att göra något kreativt. I sina diskussioner om fritid räknade de också in raster och håltimmar och utnyttjade dessa på de bästa sätt de kunde.

Annat som de såg påverkade fritiden var mängden läxor där de tyckte att det skulle vara mindre läxor och om alla prov kom under samma vecka blev det för mycket.

(O)-trygghet

Otrygghet kunde handla om att känna sig utsatt när man går i en korridor i skolan och uppleva att alla stirrar på en, "i alla fall om man går ensam". Andra berättelser som skapade otrygghet var att det hänt överfall eller misshandel på deras egen skola eller någon annan skola. "Om de kommer in på andra skolor varför ska de inte komma in på vår skola?"

För flickorna gällde det att alltid vara på sin vakt och t.ex. slagsmål i andra korridorer i skolan påverkar dem även om de inte är drabbade själva. Den upplevda otryggheten gör att de alltid försöker gå i korridorer tillsammans med någon och det kan till och med innebära att de låter bli att gå till matsalen och äta lunch om de inte har någon att gå med.

Efter den andra träffen, då de fem första fotografierna hade diskuterats fick de i uppgift att ta en eller flera bilder som handlade om trygghet och/eller otrygghet. Flickorna kommer från byar och bor i stan, men de kände sig bara otrygga när de var ute i mörker i stan, inte ute i sina byar. "Sen så, när man går sent i skolan, som nu då, ska man ta sig från Hov, det är ju inte sent och det är ju bra, men det är ju mörkt. Det spelar ingen roll vad klockan är för det är mörk likafullt."

Efter överfallsvåldtäkter i Östersund tidigare under året gick polisen ut i media och rekommenderade särskilt kvinnor att de inte skulle vistas ute ensamma på natten. "Och när de varnar för att man inte ska gå ut själv då blir man ju ännu räddare".

Flickorna jämförde hur de blev fostrade av sina föräldrar i förhållande till sina bröder och konstaterade att det inte vara lika. "Killar kan gå ut utan att bry sig men för tjejer gäller det enligt [föräldrar] att inte gå ut, hålla sig inne och låsa dörren." Som tjejer från en by och boendes i en stad upplever de en övergripande otrygghet ute i mörker. Vägen till och från skolan kunde upplevas som otrygg, speciellt om de åkte buss och kände sig osäkra på vilka det var som klev av på samma busshållplats.

"När man går [ute] tittar man automatiskt bakåt, och kliver man av bussen kollar man ju vilka andra som kliver av och om det är nån som reser sig för att man själv reser sig."

Rädslan och otryggheten kan innebära att de sover dåligt och att "man tänker på det hela tiden." De var hela tiden beredda på att någonting kan hända.

I flickornas berättelser finns medvetenheten om risken att bli våldtagen, men också om rättssystemet i Sverige som gör att de som våldtar oftast kommer undan straff och att skulden läggs på den som är utsatt.

Flickorna får problem när det är mörkt och de ska ta sig hem sent efter ett event. När de slutar klockan nio på kvällen är det ont om bussar som kan ta dem hem och då känner de sig otrygga. En kommentar var att "om jag var lärare och hade satt en lektion mellan tre och tio på kvällen ...oh guuud om inte alla har kommit hem på kvällen..."

De pratade inte normalt med varandra om sina rädslor, men de konstaterade att "Nej, men man tänker såhär...tjejer ska vara rädda när de är ute. Men det känns som att det ska vara alldeles normalt för tjejer att vara rädda när de är ute. För alla är ju det."

Att nå beslutsfattare - ett mål i photovoice

Det tredje steget i photovoice, när man använder det som en metod för förändring är ofta svår att nå, men ambitionen var att de i alla fall skulle få uppleva att det fanns åtminstone något konkret som förändrades till det bättre och som de kunde koppla till ökad delaktighet genom photovoice. Ett sätt som flickornas förslag och teman presenterades på var en utställning med tillhörande mingel, se figur 2. Även lärarnas posters där de presenterade sina teman om vad de tyckte var viktigt visades samtidigt.

Figur 2. Utställning då flickornas och lärarnas syn på vad som kan främja hälsa och skolframgång presenterades.

En av både lärares och flickornas kommentarer om tillfället när elevernas och lärarnas utställning presenterades var att det var så olika. En flicka sade att " "Jag var förvånad över att det var så olika. Det var tvärtemot. Det vi tycker är viktigt har de inte skrivit ett ord om. Det var väldigt tvärtom."

Några exempel på det var att tjejerna tagit upp vila och bra kost och familjen. " Vi hade ju mycket som var utanför skolan som spelar stor roll, men de hade ju mer sånt som är i skolan...med mobiltelefoner på lektioner och så här....sånt har ju vi inte skrivit ett ord om. Lärarna ser det väl ur en annan synvinkel och det finns väl inget rätt och fel, men vi hade ju skrivit jätteolika saker. "

För att komma vidare efter utställningen och de diskussioner som startades där samlade vi båda flickgrupperna till samma tillfälle till en fokusgruppsintervju. Syftet var att komma fram till ett eller flera tema om hur de ville gå vidare.

Vid intervjun berättade de att "vi ska läsa bageri och desserter. Och vi är helnöjd. De tog bort en serveringskurs så vi får läsa desserter och bageri nu i stället. Och [lärare] sade att det var tack vare det här [photovoice]. "... Det känns förjävla grymt alltså." Eleverna hade velat ändra på det länge men nu upplevde de att det äntligen

förändrades. "Och vi har påverkat". Flickorna upplevde också att metoden hjälpt dem att se vad som var bra och positivt både i skolan och på fritiden.

De ville inte själva presentera sina förslag och teman närmare för sina lärare och utsåg oss två forskare som förmedlare av vad de såg som viktigt. Det som prioriterades först och främst var att ha skolaktiviteter. Andra förslag handlade om att ha mer individualiserad undervisning, att utgå från varje elevs individuella mål, att få möjlighet att arbeta mer med beting, för de som vill det, att lärare bara ska ingripa i vem som umgås med vem i skolan om de ser att någon blir exkluderad, att de ska få mer beröm och mer positiva omdömen, att de ska få äta i klassrummet för att få energi och att de ska kunna komma hem tryggt efter kvällsaktiviteter.

Vi fick möjlighet att träffa alla lärare och styrgruppen och göra en presentation av elevernas förslag och samtidigt fick vi möjlighet att fråga dem hur de tänkte att de kan arbeta vidare med deras förslag.

Lärarna och styrgruppen fick i uppgift att fortsätta diskussionen och ge förslag hur de ville möta elevernas förslag.

Den återkoppling som skedde efter det mötet och som de sade hade diskuterats fram tillsammans med eleverna under en studieresa till Stockholm var att arbeta mer med programmets status på skolan.

Vi har i dagsläget inga uppgifter om hur långt det arbetet har kommit eller hur skolan tänker arbeta vidare. Ett möjligt arbetssätt skulle kunna vara att arbeta med cellphilm eller photovoice för att engagera och komma fram till konkreta förslag samtidigt som det skulle kunna innebära en hög grad av delaktighet, för både lärare och elever.

Diskussion

Resultaten från lärarnas och elevernas arbeten med photovoice och intervjuer under och efter workshops visar att det finns både likheter och skillnader i hur de ser på faktorer som har betydelse för flickornas skolframgång och hälsa. Som en av eleverna uttryckte det är det olika synvinklar och inget som kan betraktas som fel. Men om skolan menar allvar med att det är viktigt att elevernas perspektiv på sin arbetsmiljö blir tydligt och att de ska uppleva genuin delaktighet är det viktigt att de ges möjlighet att formulera sig och föra fram det så att det kan leda till faktiskt förändring. Att lyssna och utgå från läraren och annan skolpersonals kunskaper om positiva faktorer som påverkar flickors skolframgång och hälsa är viktigt, men om flickorna själva får vara delaktiga kan bilden och därmed åtgärderna bli mer effektiva (Catalani & Minkler 2010).

Lärarna lyfte fram betydelsen av ledning och organisationsstruktur för både sin egen och elevernas arbetsmiljö och deras egen psykosociala arbetsmiljö såg de som kommunicerande kärn med elevernas. De flesta studier som fokuserar lärarnas

arbetsmiljö gör det i förhållande till deras egen hälsa t ex (Tang, Leka, & MacLennan, 2013), men om det finns konflikter i arbetsgruppen och det är brist på samsyn om vad som är viktigt att prioritera kan det givetvis påverka hur interagerar med eleverna och vilken arbetsmiljö de kan skapa för dem. Lärare är en yrkesgrupp med höga krav och relativt lågt inflytande, en kombination som ökar risk för upplevd stress (Karasek & Theorell 1990). En ytterligare bidragande orsak till stress kan också vara en låg grad av socialt och organisatoriskt stöd (Ferguson, Mang & Frost, 2017) och kompetensutveckling för lärare kan innebära att de kan hantera de olika krav som finns inom läraryrket på ett bättre sätt, något som även gynnar eleverna.

Lärarnas erfarenhet av gymnasieskolans verksamhet ger dem en möjlighet att göra jämförelser över tid och ha kunskaper om pedagogiskt arbete och undervisningens innehåll som eleverna saknar (Rudduck and Flutter 2000). Förslaget att elever ska lära av varandra i olika årskurser skulle förmodligen inte komma från de yngre eleverna eftersom de inte har kunskap om det som de äldre eleverna har lärt sig.

Medan vissa lärare var bekymrade över vad betygen och bedömningarna i sig kunde ha för negativa konsekvenser för elevernas lärande och motivation var flickornas förhållande till betyg per se mindre ifrågasättande. De visste att de måste plugga för att få bra betyg och för att de ska klara sig i framtiden. Både lärare och flickorna pratade om A-barn och F-barn, dvs de elever som är framgångsrika i skolan och de som ständigt misslyckas. För flickornas del var det kopplat till vilken grupp de tyckte sig tillhöra i skolan och som en följd förmodligen kopplad till vilken status de upplevde i förhållande till sina klasskamrater. Som elever på ett yrkessocialt program var de också medvetna om skillnader i status mellan teoretiska och yrkessociala program på skolan. Den subjektiva upplevda statusen har visat sig vara viktigt för den upplevda hälsan och oberoende av föräldrarnas sociala status (Joffer, Flacking & Jerdén 2015). Det betyder att skolans arbete och hur elever bemöts kan påverka elevers subjektiva status och därmed deras hälsa.

I lärargrupperna pratade de oftast om 'elever' generellt och inte specifikt om flickor och det var bara i förhållande till samhällets ideal om utseende och framgång som de relaterade specifikt till flickor och betydelse för deras självförtroende. Även flickorna lyfte ideal och utseende som ett problem, både i förhållande till psykisk ohälsa och till skillnader i status mellan flickor på olika program där de som har bättre ekonomi kan klä sig på ett annat sätt än de som har det sämre. Det finns många orsaker till att flickor upplever stress idag, men krav på att se ut på ett visst sätt har i många studier lyfts fram som en ohälsofaktor (Landstedt & Gillander Gadin, 2012) (Fardouly, Pinkus, & Vartanian, 2017; van den Berg, Mond, Eisenberg, Ackard, & Neumark-Sztainer).

Men medan flickorna hade omfattande diskussioner och förhöll sig till samhällets genusordning och den ojämställdhet som finns mellan kvinnor/flickor och män/pojkar (SCB 2016) var det inte något som lyftes i lärargruppen. Flickorna var medvetna om att det finns olika normer för flickor och pojkar, kvinnor och män, och att det påverkar dem på ett negativt sätt. Att medvetet eller omedvetet förhålla sig till att man tillhör

ett kön som har mindre makt, lägre status och ges mindre resurser ökar risken för låg självkänsla och får konsekvenser för de val man gör i livet (Connell, 1987).

Våld mot flickor och kvinnor är ett allvarligt problem i alla världens länder (WHO 2013) och en europeisk rapport (FRA 2012) visar att det även är giltigt för flickor och kvinnor i Sverige. Även rädsla för våld är ett folkhälsoproblem (Socialstyrelsen 2009), men som ofta negligeras eftersom kvinnor i lägre utsträckning är utsatta för våldshändelser i offentliga miljöer än män, och osynliggör därmed den begränsning i livet som kvinnor upplever för att de är mer rädda och avstår från att gå ut. I Statistiska Centralbyråns statistiknytt (2017) visar de att var fjärde kvinna i Sverige (23 procent) och 6 procent av männen någon gång under senaste året har avstått från att gå ut på kvällen av rädsla för att bli överfallen eller hotad. Flickorna i det yrkessociala programmet på skolan är inga undantag och de uttryckte själva att rädsla och otrygghet kan få dem att sova sämre och leda till en ständig vaksamhet.

Även om flickorna kände sig trygga just i sin egen korridor i skolan är den generella otryggheten ett problem som bör uppmärksammas, särskilt då de ska gå hem sent på kvällarna efter ett event.

Att uppleva höga krav, och särskilt i relation till en låg grad av inflytande ökar upplevelse av stress och annan ohälsa och tjejer rapporterar generellt högre stress än killar (Gillander Gådin & Hammarström, 2003). För tjejers del handlar det inte bara om stress i förhållande till skolarbetet utan även stress i förhållande till oro för ekonomi, utseende, ansvarstagande för andra och familjen och det gäller i högre utsträckning tjejer på praktiska program i jämförelse med tjejer på teoretiska program (Landstedt & Gillander Gådin, 2012). Ungdomar, både tjejer och killar kan bli stressade av övergången till att bli vuxen och de krav som ställs på dem, de många val och valmöjligheter de har som ska göras som har betydelse för dem senare i livet. Men för tjejer handlar det också om genusrelaterad stress som är kopplad till att de i egenskap av tjejer har andra förväntningar på sig i förhållande till ansvarstagande för andra, att det är andra normer som gäller för tjejer och killar i skolan ställs högre krav på tjejer än killar, att de utsätts för diskriminering och sexualiserat våld och att de måste förhålla sig till olika möjliga femininiteter (Wiklund, Bengs, Malmgren-Olsson, & Öhman, 2010).

En av de saker som lärare och annan personal blev mest förvånade över var att flickorna hade lyft upp att fritiden var så betydelsefull för dem. Men för flickornas del var fritiden alltid i relation till skolan, antingen genom att man behövde aktiviteter för att koppla av och koppla bort skolan och tänka på annat eller för att hämta kraft för att orka med skolan.

När det gäller vuxna finns forskning som visar betydelsen av att få återhämtning efter arbetet för hälsan och att ju mer en arbetstagare klarade av att koppla av från arbetet under sin lediga tid desto större blev engagemanget på arbetet (Sonnentag, Mojza, Binnewies, & Scholl, 2008). Eleverna vill att det ska vara en tydlig uppdelning mellan

arbete, dvs i deras fall skolarbete, och fritid, och om de kan klara av att koppla bort skolan och koppla av kan det ses som en strategi för att klara av skolan under veckorna.

Både elever och lärare lyfte fram betydelsen av att ha goda relationer med eleverna och att de känner dem så väl att de kan se både variationer mellan elever, men också om det är något särskilt med en individuell elev. Studier har visat att goda relationer mellan elever och lärare är en av de viktigaste faktorerna för att främja hälsa och välbefinnande bland elever, både flickor och pojkar (Nygren, Bergstrom, Janlert, & Nygren, 2014), men att det också leder till ökad motivation och prestationer i skolan (Klem & Connell, 2004).

Både lärarna och flickorna tyckte att skolaktiviteter var viktiga för att upprätthålla motivationen i skolan men de såg också betydelsen ur ett vidare perspektiv, dvs att det också skapade trygghet i gruppen och att stämningen i klassen blev bättre. Eleverna kunde se svårigheter utifrån att det kostar pengar för skolan, medan lärarna var mer bekymrade över att alla elever inte har samma möjligheter att delta på grund av olika resurser hemma. Men lärarna såg också svårigheter utifrån skolans organisation, att aktiviteterna måste planeras i tid och att tidskrävande aktiviteter kunde ge upphov till konflikter i lärargruppen när timmarna skulle planeras.

Betydelsen av att ha ett helhetsperspektiv i undervisningen, särskilt det som gällde de yrkesspecifika lektionerna lyftes fram av både lärarna och flickorna. Flickorna tog upp det i sammanhanget Framtidstro, att de verkligen ska bli kompetenta och få ett arbete efter skolan. Lärarnas diskussion utifrån ett helhetsperspektiv rörde både deras egen och elevernas arbetsmiljö men de diskuterade också vikten av att göra arbetsuppgifterna meningsfulla och att eleverna skulle förstå uppgifterna. Enligt Tirri (2011) är meningsfulla arbetsuppgifter delar i en holistisk pedagogik som främjar både motivation och trivsel. Att skapa arbetsuppgifter som är meningsfulla är också något som kan medverka till att eleverna upplever större delaktighet och en känsla av kontroll, något som inte bara har betydelse för motivationen utan också för elevernas hälsa (Gillander Gådin & Hammarström, 2003).

Både flickorna och lärarna tog upp pedagogiken och hur man kan skapa en positiv lärmiljö och ett positivt bemötande. Flickorna hade dåliga erfarenheter av att känna sig utpekade genom kollektiv bestraffning och de tyckte att det är viktigt med snälla men också rättvisa lärare. Elever som upplever att de blir behandlade rättvist lyckas bättre både i läsning och matematik och har ett generellt högre engagemang i skolan (Ripski & Gregory, 2009).

För att orka långa arbetspass i skolan hade flera av flickorna behov av att få ett konstant tillflöde av energi. Samtidigt som många hade svårt att äta frukost på morgonen såg de många problem i samband med skollunchen. Som elever på ett restaurang-och livsmedelsprogram vet de vad näringsriktig och nyttig mat är, men för att orka med skolan tyckte de att de behövde snabba kolhydrater för att kunna

koncentrera sig på lektionerna. Att ha goda mat- och sovvanor är viktigt för såväl prestation som hälsa (Álfgeir Logi, Inga Dóra, & John, 2008), men uundervisning om goda hälsovanor, så kallad hälsoupplýsing, har en begränsad effekt på människors beteende (Simovska 2004). Ett hälsofrämjande perspektiv och en hälsofrämjande skola utgår i stället från att skolan är en stödjande miljö som ser delaktighet och ökad empowerment som viktiga (Green, Poland, & Rootman, 2000).

Vad har metoden photovoice tillfört?

En av de metoder för ökad delaktighet och empowerment som valdes i projektet Framtidstro var photovoice. Metoden kan möjliggöra att eleverna blir aktörer i det förebyggande arbetet genom att själva definiera sina problem, vad de mår bra av och att kunna påverka förändringsarbetet (Kalnins et al 1992; Baum, 2003).

Arbetet i grupperna med photovoice var dels tänkt att användas som en metod för ökad delaktighet i syfte att det skulle leda till förändringar i skolmiljön och dels som en datainsamlingsmetod för ökad kunskap om vad som kan leda till ökad skolframgång och hälsa, ur flickornas eget perspektiv.

När det gäller de tre målen för photovoice kan vi konstatera att metoden ledde till att flickorna tog fotografier och diskuterade styrkor och utmaningar i förhållande till sin hälsa och möjligheter till skolframgång. De arbetade i grupper och fick en gemensam förståelse för sin situation och vad de ville förändra. När det gäller det tredje målet, dvs att nå beslutsfattare, gjordes det i och med utställningen då deras arbete presenterades och i forskarnas presentation för lärarna och projektledningen. Det som fortfarande finns kvar att följa upp är hur elevernas förslag till förändring tas tillvara på skolan. För att arbetet med de olika teman som flickorna och lärarna identifierade ska kunna leda till verklig förändring krävs att skolpersonalen använder de kunskaper som projektet tagit fram och tillsammans med eleverna fortsätter att diskutera vad som kan förändras och vilka beslutsfattare som kan vara viktiga att nå.

Eftersom även lärarna genomförde samma sak som flickorna gjordes det möjligt att jämföra olika perspektiv, och därmed få ett bredare perspektiv på faktorer som kan främja flickors skolframgång och hälsa (Wang, 2006).

Projektet Framtidstro hade flickor som huvudsaklig målgrupp, men trots det fanns det ingen genomgripande medvetenhet om flickors specifika livsvillkor ur ett genusperspektiv bland lärarna. För att främja flickornas hälsa och för att göra det från deras eget perspektiv finns det ett behov av att arbeta mer med jämställdhet och normkritisk pedagogik. Photovoice utvecklades för att främja kvinnors hälsa genom kritisk dialog och med hjälp av fotografier nå personer i beslutfattande ställning (Wang, 1999). Photovoice anses enligt Weiler (1988, i Wang, 1999) vara feministisk för att den 1) lyfter kvinnor erfarenheter och förstår vikten av att uppvärdera kvinnors

betydelse i samhället och erfarenhetsgrundade kunskap 2) att kvinnors liv har betydelse och att deras kroppar, livsvillkor och erfarenheter och samband med hälsa inte synliggörs i den traditionella forskningen samt 3) att utmana den rådande genusordningen genom att politiskt förändra samhället och de livsvillkor som gäller för kvinnor. Ingram (2014) påpekar också att medan flickor ofta blir sedda som objekt och fotograferade av andra och subjekt i forskarens blick kan de här ta kontrollen och själva bestämma vad som ska fotograferas och lyftas som viktigt.

Eftersom flickorna sade att de normalt inte diskuterar olika normer för killar och tjejer eller sin upplevelse av otrygghet med varandra tror vi att diskussionen i flickgrupperna gjorde gruppen medveten om flickors och kvinnors villkor på ett mer aktivt sätt. Men för att det ska kunna leda till förändring måste det finnas vuxna som är beredda att ta frågan vidare.

En kritik som kan riktas mot det genomförda arbetet är att inte alla elever i klassen deltog i klassen på samma villkor. Den grupp om fem elever som inte var med i forskningsdelen hade sina mentorer som ledare i gruppen, men de tog inga fotografier och det framfördes inga speciella förslag till förändring utifrån deras diskussioner. Som forskare är vi tvungna att anpassa oss till de etiska forskningsregler som finns, dvs att allt deltagande måste vara frivilligt. Som lärare finns det möjlighet att lägga in photovoice som en del i undervisningen och därmed göra det obligatoriskt för alla. Men enligt Wang och Redwood-Jones (2001) bör alla deltagare göra ett medgivande att de deltar i projektet, och då är det en utmaning att presentera metoden så att alla förstår vad den innebär och ser den som meningsfull.

Slutsatser:

De teman som lärarnas lyfte fram som viktiga för flickors hälsa på ett yrkessocialt program var organisation, samverkan och samsyn i lärarlaget och en helhetssyn med skolan i fokus. Men även individuella aspekter hos elever som självförtroende och prestationer. Ett tema var en enad klass och handlade om arbetet för att få bort subgrupper och se klassen som en hel grupp.

De teman som flickorna själva lyfte fram var mer framåtsyftande och inrymde fritiden. Det berörde, tankar vad som ska ske efter utbildningen, aktiviteter att se fram emot nu för att skapa kraft och motivation. Att vara tjej där andra krav och förhållanden råder än för killar, betydelsen av fritid med vänner och familj var andra teman som flickorna tog upp. Flickorna ville få ett mer positivt bemötande och ogillade kollektiva bestraffningar.

Det fanns både skillnader och likheter bland lärarna och flickorna själva. En av de mest framträdande skillnaderna handlade om att lärarna lyfte betydelsen av skolans organisation, sin egen arbetsmiljö och kompetensutveckling ur ett helhetsperspektiv och dess betydelse för flickornas skolframgång och hälsa. En annan var att eleverna

tydligare lyfte fram genusrelaterade faktorer och betydelsen av fritid och återhämtning för att klara skolan och att må bra. En tredje skillnad var lärarnas respektive flickornas syn grupp respektive klass. Där det kollektiva ställs mot det individuella och flickorna ville bli bemötta som individer.

Det behövs en ökad medvetenhet och kunskap om flickors livsvillkor och vad det kan ha betydelse för upplevd stress, trygghet och skolframgång och mer fokus på hierarkier mellan elevgrupper och hur pedagogiken kan motverka statuskillnader mellan elever.

Metoden har synliggjort behovet av att titta på skolans organisation i stort och den psykosociala arbetsmiljön för både de som arbetar och de som går i skolan, dvs att arbeta både med lärarnas och elevernas psykosociala arbetsmiljö. Vi drar slutsatsen att photovoice är en effektiv metod för ökad delaktighet och har möjlighet att synliggöra både elevers och lärares perspektiv på faktorer som har betydelse för elevers och i det här fallet flickors skolframgång och hälsa. Men för att verklig förändring ska ske måste arbetet se som början på en process där de som har makt att förändra följer upp arbetet.

Referenser

- Álfgeir Logi, K., Inga Dóra, S., & John, P. A. (2008). Health behavior and academic achievement among adolescents: The relative contribution of dietary habits, physical activity, body mass index, and self-esteem. *Health Education & Behavior*, 37(1), 51-64. doi: 10.1177/1090198107313481
- Antonovsky, A. (1991). *Hälsans mysterium*. Lund: Natur& Kultur.
- Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*, 11(1), 11-18.
- Baum, F. (2003). *The new public health*. New York: Oxford University Press.
- Carlerby, H., Viitasara, E., Knutsson, A., & Gadin, K. G. (2012). How discrimination and participation are associated with psychosomatic problems among boys and girls in northern Sweden. *Health*, 4(10): 866-872. doi: 10.4236/health.2012.410132
- Catalani, C., & Minkler, M. (2010). Photovoice: A review of the literature in health and public health. *Health Education & Behavior*, 37(3): 424-451.
- Clift S., Brunn Jensen B. (eds). (2005). *The health promoting school: International advances in theory, evaluation and practice*. Copenhagen: Danish University of Education Press.
- Egumovska, K. (2005). Computers don't matter in the end: an experience of empowering children in Macedonian schools. I: Clift S., Brunn Jensen B. (eds):

The Health Promoting Schools: International advances in theory, evaluation and practice. Copenhagen: Danish University of Education Press.

- Fardouly, J., Pinkus, R. T., & Vartanian, L. R. (2017). The impact of appearance comparisons made through social media, traditional media, and in person in women's everyday lives. *Body Image, 20*, 31-39. doi: <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2016.11.002>
- Ferguson, K., Mang, C. & Frost, L. (2017). Teacher stress and social support usage. *Brock Education Journal, 26*(2): 62-86.
- Folkhälsomyndigheten. (2016). Folkhälsan i Sverige 2016. Årlig rapportering. <https://www.folkhalsomyndigheten.se/contentassets/cc89748e004743c39ff4c03fec24c570/folkhalsan-i-sverige-2016-16005.pdf>.
- FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). (2012). *Violence against women survey*. <http://fra.europa.eu/en/publications-and-resources/data-and-maps/survey-data-explorer-violence-against-women-survey> (Accessed 19 January 2016).
- Freire, P. (2000). *Pedagogy of the oppressed*. London: Bloomsbury Publishing.
- Gillander Gådin, K., & Hammarström, A. (2003). Do changes in the psychosocial school environment influence pupils' health development? Results from a three-year follow-up study. *Scand J Public Health, 31*(3), 169-177.
- Green, L., Poland, B., & Rootman, I. (Eds.). (2000). *The settings approach to health promotion*. Thousand Oaks: Sage.
- Ingram, L.A. (2014). Re-imagining roles: using collaborative and creative research methodologies to explore girls' perspectives on gender, citizenship and schooling. *Educational Action Research, 22*(3), 306-324. doi: 10.1080/09650792.2013.872574
- Joffer, J., Flacking, R., & Jerdén, L. (2015). Self-rated health and subjective social status among Swedish adolescents. *European Journal of Public Health, 25* (suppl_3), ckv175.198-ckv175.198. doi: 10.1093/eurpub/ckv175.198
- Kalnins, I., McQueen, D. V., Backett, K. C., Curtice, L., & Currie, C. E. (1992). Children, empowerment and health promotion: some new directions in research and practice. *Health Promotion International, 7*(1), 53-59. doi: 10.1093/heapro/7.1.53
- Karasek, R & Theorell T. (1990). *Healthy work. Stress, productivity, and the reconstruction of working life*. New York: Basic Books.
- Klem, A., & Connell, J. (2004). Relationships matter: linking teacher support to student engagement and achievement. *Journal of School Health, 74*(7), 262-273.

- Landstedt E, Gillander Gådin K. (2012). Seventeen and stressed – do gender and class matter? *Health Sociology Review*, 21(1): 82-98.
- Langford, R., Bonell, C., Jones, H., Pouliou, T., Murphy, S., Waters, E., . . . Campbell, R. (2015). The World Health Organization's Health Promoting Schools framework: a Cochrane systematic review and meta-analysis. *BMC Public Health*, 15(1), 1-15. doi: 10.1186/s12889-015-1360-y
- Mitchell, C., & De Lange, N. (2015). Interventions that address sexual violence against girls and young women: Mapping the issues. *Agenda*, 29(3), 3-12.
- Moletsane, R., Mitchell, C. & Lewin, T. (2015). Gender violence, teenage pregnancy and gender equity policy in South Africa: privileging the voices of women and girls through participatory visual methods. In J. Parkes (Ed.). *Gender Violence in Poverty Contexts*. London and New York: Taylor and Francis.
- Nutbeam, D., Smith, C., Moore, L., & Bauman, A. (1993). Warning! Schools can damage your health: Alienation from school and its impact on health behaviour. *Journal of Paediatrics and Child Health*, 29, 25-30. doi: 10.1111/j.1440-1754.1993.tb02256.x
- Nygren, K., Bergstrom, E., Janlert, U., & Nygren, L. (2014). Adolescent self-reported health in relation to school factors: A multilevel analysis. *Journal of School Nursing* 30(2): 114-122.
- Patton, G. C., Coffey, C., Cappa, C., Currie, D., Riley, L., Gore, F., . . . Ferguson, J. (2012). Health of the world's adolescents: a synthesis of internationally comparable data. *The Lancet*, 379(9826), 1665-1675. doi: [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)60203-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(12)60203-7)
- Ripski, M. B., & Gregory, A. (2009). Unfair, unsafe, and unwelcome: Do high school students' perceptions of unfairness, hostility, and victimization in school predict engagement and achievement? *Journal of School Violence*, 8(4), 355-375. doi: 10.1080/15388220903132755
- SCB. På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet 2016. https://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/LE0201_2015B16_BR_X10BR1601.pdf
- SCB. (2017). Statistiknytt. <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/levnadsforhallanden/levnadsforhallanden/undersokningarna-av-levnadsforhallanden-ulf-silc/pong/statistiknyhet/undersokningarna-av-levnadsforhallanden/>
- Simovska, V. (2004). Student participation: a democratic education perspective—experience from the health-promoting schools in Macedonia. *Health Education Research*, 19(2), 198-207. doi: 10.1093/her/cyg024
- Socialstyrelsen (2009). Folkhälsorapport 2009. Stockholm: Socialstyrelsen <http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/8495/2009-126-71.pdf>

- Sonnentag, S., Mojza, E. J., Binnewies, C., & Scholl, A. (2008). Being engaged at work and detached at home: A week-level study on work engagement, psychological detachment, and affect. *Work & Stress, 22*(3), 257-276. doi: 10.1080/02678370802379440
- Tang, J. J., Leka, S., & MacLennan, S. (2013). The psychosocial work environment and mental health of teachers: a comparative study between the United Kingdom and Hong Kong. *International Archives of Occupational and Environmental Health, 86*(6), 657-666. doi: 10.1007/s00420-012-0799-8
- Tesch, R. (2009). *Qualitative research. Analysis types and software tools*. New York: The Falmer Press.
- Tirri, K. (2011). Holistic school pedagogy and values: Finnish teachers' and students' perspectives. *International Journal of Educational Research, 50*(3), 159-165. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2011.07.010>
- van den Berg, P. A., Mond, J., Eisenberg, M., Ackard, D., & Neumark-Sztainer, D. The link between body dissatisfaction and self-esteem in adolescents: Similarities across gender, age, weight status, race/ethnicity, and socioeconomic status. *Journal of Adolescent Health, 47*(3), 290-296. doi: 10.1016/j.jadohealth.2010.02.004
- Wallerstein, N., & Bernstein, E. (1988). Empowerment education: Freire's ideas adapted to health education. *Health Education and Behavior, 15*(4), 379-394. doi: 10.1177/109019818801500402.
- Wang, C., & Burris, M. A. (1994). Empowerment through photo novella: Portraits of participation. *Health education & behavior, 21*(2), 171-186.
- Wang, C., & Burris, M. A. (1997). Photovoice: Concept, methodology, and use for participatory needs assessment. *Health education & behavior, 24*(3), 369-387.
- Wang, C. C. (1999). Photovoice: a participatory action research strategy applied to women's health. *J Womens Health, 8*(2), 185-192.
- Wang, C. C. (2006). Youth participation in photovoice as a strategy for community change. *Journal of Community Practice, 14*(1-2), 147-161. doi: 10.1300/J125v14n01_09
- Warne, M., Snyder, K., & Gådin, K. G. (2013). Promoting an equal and healthy environment: Swedish students' views of daily life at school. *Qualitative Health Research, 1049732313505914*.
- Warne, M. (2013). *Där eleverna är: Ett arenaperspektiv på skolan som en stödjande miljö för hälsa*. [Akad. avh], Östersund: Mittuniversitetet.
- Wiklund, M., Bengs, C., Malmgren-Olsson, E.-B., & Öhman, A. (2010). Young women facing multiple and intersecting stressors of modernity, gender orders and

youth. *Social Science & Medicine*, 71(9), 1567-1575. doi:
<https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.08.004>

WHO. (2001) Evaluation in health promotion. Principles and Perspectives. Genève: World Health Organization.

WHO. (2012). Adolescent mental health: mapping actions of nongovernmental organizations and other international development organizations. . Geneva: World Health Organisation.

WHO. (2013). *Global and regional estimates of violence against women: Prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence*.
http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/85239/1/9789241564625_eng.pdf